

Gazâlî'nin Öncüsü el-Muhasibî

Margaret SMITH

Çev: Mesut OKUMUŞ

Gazi Ü. Çorum İlahiyat Fakültesi

Gazâlî, *el-Munkizü mine'd-dalâl*'inde¹ Ebu Talib el-Mekkî, Cüneyd Bağdadî, Şiblî ve Ebu Yezid el-Bistamî ile birlikte el-Muhasibî'nin çalışmalarını da incelediğini belirtmektedir. Bunlar arasında Haris b. Esed el-Muhasibî (ö. 243/857) en eski ve en velûd yazarlardan biridir. Gazâlî, öğretisinde ona sanılandan çok şey borçludur, kendi orijinal düşüncesidir diye Gazâlî'ye atfedilen bir çok fikir gerçekte el-Muhasibî'nin erken öğretisine dayanmakta ve bir çok örnek doğrudan el Muhasibî'den alınmaktadır.

Bunun güzel bir örneği Gazâlî'nin ahiret öğretisinde görülmektedir, zira *ed-Durretu'l-fabire* ile el-Muhasibî'nin *el-Ba's ve'n-nüşur* (Paris yazması, 1913) ve *Kitabu't-tevehhüm*'ün (Oxford Hunt. yzm, 611) içerikleri paragraf paragraf çok yakın benzerlikler göstermektedir. Gazâlî'nin inşa ettiği zühd ve tasavvuf öğretisi zaman zaman borçlu olduğunu itiraf etmekle beraber açıkça el-Muhasibî'nin kurduğu temellere dayanmakta, dahası kendi amaçlarına hizmet etmek amacıyla kullandıkları el-Muhasibî'nin tanımları, ilkeleri ve örneklerinden basit ayırımlar göstermektedir. Gazâlî, yaşadığı dinî tecrübesini anlatmasında, kendi değişiminin sonuçlandırılmasında açıkça el-Muhasibî'nin manevî zorluklar ve tecrübelerini örnek olarak almaktadır.²

Gazâlî, *İbyau ulumid-din*'de mümine Allah'ın kanununa göre yaşamayı sağlayacak bir hayat kuralı kurmayı aramaktadır ki, bunların ilki "azaların amel-leri"³ denilen zahiri amelle ilgili, sonrası da "kalbin amelleri" denilen batınî hay-
atla ilgilidir, böylece o amelleri zühd disiplini elde ederek önlemeye çalıştığı

1 Gazâlî, *el-Munkizü mine'd-dalâl*, Kahire 1309, s. 20.

2 Karşılaştırmak için bkz: Gazâlî, *el-Munkiz*, s. 1 vd.; el-Muhasibî, *Vesaya (Nesaib)*, v. 16 (Br. Mus. Or. 7900 el yazması).

3 Gazâlî, *İbyau ulumid-din*, I ve II. bölüm.

zararlılar (mühlikât); Allah'ın irade rahmet ve bağışı yardımıyla elde edilebilecek olan ve Allah dilerse Allah dostluğuna ulaşan veliler ve Allah aşıkları rütbesine yükseltecek olan erdemler (münciyât) olarak ayırmaktadır.⁴

Gazâlî, kalbi kirlüten ve onu helak eden şeylerin başında şehvet, dilin günahları, gazap, kin ve haset, dünya sevgisi, cimrilik ve mal sevgisi, riya, gurur, ucub, kibir ve son olarak da kendini aldatmayı saymaktadır. Gazâlî bütün bu zararlı nitelikleri kalbin hastalıkları olarak sıralamakta ve tedavi edilmeleri gerektiğini kabul etmektedir. Bu hastalıkların çareleri tövbe, sabır ve şükür, havf ve reca, fakr ve zühd, tevhid ve Allah'a tevekkül, muhabbet, şevk ve rıza, iyi niyet, ihlâs ve sıdk, muhasebe ve murakebe, tefekkür ve ölümü hatırlama gibi kalbi kurtarıp onu sağlığına kavuşturacak olan şeylerdir.

Haris el-Muhasibî, bütün bu konulara *er-Riâye li-hukûkillah* ve diğer eserlerinde değinmekte, ayrıca bu günahların "hastalık"lar olduğunu belirterek tedaviyi şart koşmaktadır. Onun başlıca günahlar listesi farklı şekillerdeki haset, dilin günahları, dünya ve mal sevgisi ile nifakı içermekte olup bir çok bölümü de kibir ve ucub, kendini aldatma (gurur) ve şehvete ayırmaktadır. Onun bu günahlara dair çareleri ve kaçınılmasına dair kurallarına ve bunları halis müminin Allah'a kavuşuncaya kadar zahiri ve batını olarak sürdürmesine, Gazâlî'nin *İhyâ'sının* IV. cildinde bütün konuları ile beraber değinilmektedir.

Gazâlî, genel anlamda günahlara değinip bunları kulun yalnız Allah'a ve diğer kullara karşı işlediği günahlar⁵ şeklinde ikiye ayırırken el-Muhasibî ile aynı ayırımı yapmaktadır.⁶

Gazâlî diğer müslüman ilahiyatçılar gibi günahları küçükler (sağair) ve büyükler (kebair) olmak üzere ikiye ayırmakta, ilahiyatçılara göre büyük günahların sayısının yediden yetmişe kadar değişiklik gösterdiğini vurgulayarak el-Muhasibî tarafından yapılan listeye uyan en önemlilerinden bazılarını belirterek sonuçta el-Muhasibî'nin Allah'ın büyük günah işleyenleri cehennem ateşiyle cezalandıracağı sonucunu zikretmektedir.⁷

Gazâlî ayrıca küçük günahın büyük günaha dönüşebileceğine ve bunun ana nedeninin de isyankarlık ve inatçılık olduğunu vurgulamakta ve el-Muhasibî tarafından ifade edilen "Sürekli işlenirse küçük günah büyür, istiğfar ile büyük günah yok olur" şeklindeki cümleyi nakletmektedir.⁸

Gazâlî, iğva (temptation) özellikle şeytan işi iğva ile günah işlemenin, bir şeyi yapma düşüncesinin hatıra gelmesiyle başladığını, daha sonra düşüncenin

4 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, III. ve IV. bölüm.

5 Aynı eser, c. IV, s. 14.

6 el-Muhasibî, *Kitabu abkâmi't-tevbe*, Kahire trs., c. 3, v. 13a.

7 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. IV, s. 15; Krş: el-Muhasibî, *a.g.e.*, v. 18a.

8 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. IV, s. 28; el-Muhasibî, *Kitabu abkâmi't-tevbe*, v. 146.

arzuya dönüştüğü, arzunun kalbi onu yapma kararına sevk ettiği ve kararın da sonunda fiiliyata dönüşerek o şeyin yapılması şeklinde olduğunu anlatmaktadır. Ancak şeytanın iğvası baştan kontrol altına alınarak engellenirse günaha girilmeyecektir.⁹ el-Muhasibî de aynı şekilde şöyle demektedir: “şeytanın vesvesesinin hiç bir önemi yoktur, onun önemi onları kabul etmeyi reddetmene bağlıdır. şeytanın teklifini reddedersen artık güvendesin, reddettiğin andan itibaren o büyük ve güçlü değil aksine küçük ve zayıftır.” Ancak direnilmezse günaha sevk edebilir. el-Muhasibî başka bir yerde de şunu belirtmektedir ki, ruh kabul etmedikten sonra hiç bir iğva kişiye hata ve günah işletemez.

Gazâlî başlıca günahları ele alırken ruhun gizli bir emeli olarak riyayı, hissi arzuların daha zararlı olarak nitelendirmektedir. Riya bir şirktir, çünkü onda Allah'tan başkasının arzusu gözetilmekte, Allah'ın hoşnutluğu yerine insanların hoşnutluğu yüceltilmektedir. Gazâlî, riyayı sinsilik bakımından karıncanın ayak sesiyle kıyaslamaktadır.¹⁰ el-Muhasibî'nin öğretisi de açıkça bu temele dayanmakta ve bu bağlamda Gazâlî onun adını anarak kendisine göndermede bulunmaktadır.¹¹ el-Muhasibî de riyanın sürekli Allah'tan başkasının arzusunu istemek olduğunu, görünüşte Allah'a kulluk gibi yapılsa da altında insanlardan bir çıkar elde etme arzusunun yattığını belirtmektedir. Riyayı karıncanın ayak sesiyle karşılaştırmakta, şirk olduğunu da belirtmekte ve şöyle demektedir, çünkü riyakâr “yaptığı amelde müşriktir, Allah'ın övgüsünü aramak kadar mahlukatın övgüsünü de istemektedir”.¹² Gazâlî riyanın tedavisinde ihlâslı olmayı öngörmektedir. Ona göre ihlâs zorunludur zira bütün ameller Allah rızası için yapılmalıdır, insanların övgüsünü arayan kalp huzur bulamaz, onların kinayıcı sözlerinden de emin olamaz. şunu eklemektedir:

“Bil ki riya insanları fazla yüceltmekten kaynaklanır, çaresi de onların Allah'ın kudreti altında yalnız onun kulları olduklarını kabul etmek, onları hesaba katmamaktır ki böylece onların yüzünden riyadan kaçınmış olursun”.¹³

el-Muhasibî de benzer örneği kullanarak gümüşün pisliliklerden (cürufat), buğdayın burçaklardan temizlenmesi gibi kalbin de riyadan arınarak Allah'a karşı ihlâsın sağlanmasını önermektedir. Kul insanların övgü ve teveccüh taleplerine karşı direnmeli, düşüncelerini Allah'ın arzusuna yoğunlaştırarak her şeyi O'nun rızası için yapmalıdır. Kendini mahlukatı dikkate alan menfaat dağınıklıklarından kurtarmalı, insan hoşnutluğuna dayalı riya günahından korunmalı, mahlukatla olan ilişkilerinin önemsiz, sonuçsuz olduğunu idrâk etmeli,

9 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. III, s. 23 vd.

10 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. III, ss. 264-5, 275, 277 vd.

11 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. III, s. 271.

12 el-Muhasibî, *er-Riaye*, v. 40a vd.

13 Gazâlî, *Eyyübe'l-veled*, Beyrut, s. 68.

Allah'la olan ilişkilerinin hem bu dünya hem de ahirette en büyük önemi haiz olduğunu bilmelidir.¹⁴

Gazâlî (eserinin) epeyce bir kısmını kibiri de içine alacak şekilde çeşitli şekillerdeki kendini beğenmeye (ucuba) ayırmaktadır. Kibriya yalnızca Allah'a özgü bir imtiyaz olduğundan kullanın kibrini bir tür haddi aşma olarak görmektedir. Çünkü Allah, "Kibriya benim gömleğim, azamet ise ızarımdır, kim onları benden kapmağa çalışırsa onu Cehenneme atacağım" diye buyurmuştur. Daha sonra Abdullah b. Selam'dan rivayet edilen Hz. Peygamberin şu hadisini nakletmektedir: "Kalbinde hardal tanesi ağırlığınca kibir bulunan kimse cennete girmez." Ayrıca İbni Abbas rivayetiyle Hz. Peygamber'in "Kul mütevazi olursa Allah onu yedi kat göğe kadar yükseltir" diye buyurduğunu ve Hz. İsa'nın şöyle dediğini nakletmektedir: "Tohumun yumuşak toprakta gelişip büyümesi gibi hikmet de mütevazi kalpte iş görmektedir."¹⁵ Bütün bunlar aynı ahlaki erdemi açıklamak için el-Muhasibî tarafından da kullanılmaktadır.¹⁶ el-Muhasibî gibi Gazâlî de kibrin Allah'a ve insanlara karşı yanlış bir tutum olduğunu belirtmekte ve el-Muhasibî'nin yaptığı gibi yağmur meselini kullanmaktadır. Yağmur ağaç kökleri tarafından emilince ağaçlar sahip oldukları özelliklere göre güçlenmekte, yağmur tatlı meyve veren ağaçları daha tatlı hâle getirmekte; ekşi meyve veriyorsa daha da ekşi hâle getirmektedir. Aynı şekilde kibirli insan da bilgi elde ederse daha da kibirli hâle gelmektedir.

Gazâlî'nin kibrin tedavisine dair önerileri el-Muhasibî ile benzerlik göstermekte, bu bağlamda fesatçılığı sebebiyle toplumdan soyutlanan İsrail oğullarından birinin hikâyesini anlatmaktadır. Bu kişi, dindarlığını göstermek için sarık takan bir abidin yanına giderek içinden 'eğer bu abidin yanında otursam Allah belki bana da merhamet eder' der. Ancak abid kibrinden dolayı onu yanından kovmuş, Allah da o dönemin peygamberinin diliyle abidin ibadetini reddettiğini, kovulan kişiyi bağışladığını bildirmiş, abidin başındaki sarık dışlananın başına geçmiştir. Çünkü zavallı kişi kendini Allah'ın önünde küçük görmüş ve ona kalpten boyun eğmiştir. Bu hikâyeyi İsrail oğullarından başka bir adamın hadisesi izlemektedir ki,¹⁷ her iki hikâye de el-Muhasibî tarafından aynı bağlamda zikredilmektedir.¹⁸

Ucub biçimindeki kibre değinirken Gazâlî, Hz. Peygamber'in üç şeyi helâk edici olduğuna dair bir hadisini nakletmektedir: "İtaat edilen cimrilik, uyulan

14 el-Muhasibî, *er-Riâye*, v. 46a, 54a.

15 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. III, s. 290 vd.

16 el-Muhasibî, *er-Riâye*, v. 105a, 105b, 106a

17 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. III, s. 301 vd. el-Munkuz, s. 34. (Matbu nüshada aynı paragrafta "sarık" (amame) ifadesi yerine "bulut" (ğamame) ifadesi de yer almaktadır. Bkz. Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, Daru Nehru Nil, Trh. c. III, s. 326 ç.n.)

18 el-Muhasibî, *er-Riâye*, v. 108b, 109b, 110a.

heva-i nefis ve kulun kendini beğenmesi (ucub) dir." Ve bu bağlamda Ebu Sa'lebe, İbn Mesud ve İbn Cüreyc'in sözlerine yer vermektedir, ayrıca Hz. Aişe'ye "İnsan ne zaman günahkâr olur?" diye sorulduğunu, onun cevabının da "Kendinin haklı olduğunu düşündüğünde" olduğunu aktarmaktadır.¹⁹ Bütün bunların tamamı aynı konuyla ilgili olarak el-Muhasibî tarafından da zikredilmektedir.²⁰

Gazâlî kibrin çeşitleri arasında bedenın güzelliğ ve güçlü oluşunda kibir, akıl ve zekâda kibir, asalette kibir, çoluk çocuklarının çokluğunda kibir, doğru ve yanlış bilgide kibiri saymaktadır ki bunların tamamı el-Muhasibî'nin öğretilerinde bulunmaktadır. Haddi aşma örneği olarak Gazâlî, Hz. Davud'un bir hikâyesini aktarmaktadır. Hz. Davud şöyle demiştir: "Gece veya gündüz hiç bir saat geçmez ki Davud ailesinden bazı inancılı kullar namaz kılma, oruç tutma veya zikirle sana ibadet etmemiş olsunlar." Bu sözler üzerine Allah bunun kendisinin yardımı ve kudretiyle değil de başka şekilde olduğunu sanarak haddi aştığı için Davud'u azarlamış ve ona sitem etmiştir. Bu ve bunu izleyen yorumlar, ayrıca Hz. Eyyub'a yapılan atıf da dahil olmak üzere kelimesi kelimesine el-Muhasibî'de bulunabilir.²¹

Gazâlî, zenginlik ve mal mülkte kibri tartışırken el-Muhasibî ile aynı örnekleri kullanmakta, Hz. Peygamber'le mescide giden Ebu Zer'in hadisesini zikretmektedir. Hz. Peygamber ondan başını kaldırmamasını isteyince Ebu Zer yakınında, biri iyi giyinmiş diğeri ise eski elbise giyen iki kişi görmüştür. Hz. Peygamber sonrakini göstererek "Bu adam şunun gibisinden dünya dolusu kadar daha hayırlıdır" demiştir ki bu rivayet er-Riaye'de de geçmektedir.²²

Gazâlî gıpta ve haset konusunda da el-Muhasibî'nin adımlarını yakinen izlemekte ve cimrilik (buhl) günahını tartışırken el-Muhasibî'nin Hz. Peygamber Kâbe'yi tavaf ederken örtülerine sarılarak günahının büyüklüğünden dolayı ağlayıp sızlayan bir adamı gördüğüne dair aynı hikâyesini kullanmaktadır. Peygamber'in adama günahının dünyanın bölgelerinden, dağlar, denizler, gök-ler ve hatta arştan daha mı büyük olduğuna dair her sorusuna adam evet daha büyük diye karşılık vermiştir. Sonunda Hz. Peygamber "Senin günahın Allah'ın kendinden de mi büyük?" diye sorunca adam, "Hayır vallahi, Allah daha büyüktür" dedikten sonra, büyük bir zenginliğe sahip olduğunu ancak cimriliğinin onu Cehennem ateşine atmasından korktuğunu itiraf edince, Hz. Peygamber şöyle cevap vermiştir: " Benden uzak dur, Cehennem ateşinle beni de yakma! Binlerce kez namaz kılсан, ırmaklar dolacak kadar gözyaşı dökse de bu ırmaklarla

19 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. III, s. 318.

20 el-Muhasibî, *er-Riaye*, v. 94b

21 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. III, ss. 321, 322. Krş: el-Muhasibî, *er-Riaye*, v. 94b, 96a

22 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. III, s. 325, el-Muhasibî, *er-Riaye*, v. 103b, 104a.

ağaçlar sulansa yine ayıptan kurtulamazsın, Allah seni Cehenneme atacaktır. Sen cimrilığın küfür yerine geçtiğini ve kâfirin de Cehenneme gideceğini bilmiyor musun?"²³

Gazâlî yine dilin günahları ve kötülüğe meyli konusunda da el-Muhasibî'nin düşüncesini izlemekte ve yararlı şeyleri konuşma dışında dile hakim olmak gerektiğine dair onunla aynı öneriyi yapmaktadır. Hz. Peygamber'in insanları dilin afetlerinden sakındıran, sükûtun güvenli barınağını öven hadislerinin aynısını aktarmakta ve dilin sorumlu olduğu günahlarla ilgili benzer bir liste sunmaktadır: Yalan söylemek, beddua etmek, arkadan alay etmek, münazara, emniyeti suistimal, gıybet etmek ve koğuculuk (nemime).²⁴

Mal sevgisi ve fakrın üstünlüğünü savunurken Gazâlî, el-Muhasibî'nin Vesaya (Nesaih) 'ndan uzun bir pasajı araya girip onun müellifliğini takdir ederek el-Muhasibî'nin dini amelde milletün alimi (hibr) olduğunu çünkü öğretisinin geniş deneyimine dayandığı görüşünü açıkça dile getirmektedir.²⁵

Gazâlî son olarak gurur günahını ele almakta ve müminlerle kâfirler arasında kendini aldatan çeşitli sınıfları saymaktadır, el-Muhasibî ile aynı çizgide yer alarak kendini haklı göstermeğe, Allah'ın kendisini cezalandırmayacağına ve gerçek kalpte olduğu için zahirdeki görüntünün haklılığına aldananlara saldırmaktadır.²⁶ Aynı şekilde el-Muhasibî de iyiliği bilmenin iyi olmak anlamına gelmediğini bilmeden kendini aldatanlara (mağrur) ve dini amellerin zahiri görüntüsünün inanç ve ihlâsın (pure heart) yerini alacağını düşünerek kendini aldatanlara, gerçekte uçuruma (helâke) doğru koştukları hâlde kendilerini kurtulmuş sayanlara işaret etmektedir.²⁷

Kurtuluşu sağlayacak şeylere (münciyât) ve yukarıda geçen günahların çaresine Gazâlî, ilk adım olarak Tevbe ile bağlamakta ve öğretisini el-Muhasibî 'nin yaptığı gibi aynı hadislerle izah etmektedir. el-Muhasibî'nin tevbenin, günah duygusunun kurtuluş için tehlikeli olmasından kaynaklandığı ve geçmişte yapılan yanlış amelden pişman olmak demek olup, gelecekte günahı terketme niyetiyle neticelenmesi gerektiği, -ki bunun anlamı geçmiş ve gelecekle ilgili olarak kendini murakabe altında tutmak demektir- görüşünü almaktadır.²⁸

Gazâlî, el-Muhasibî gibi Allah'a bağlılık ve ona güvenmeğe dair erdemlere büyük bir ağırlık vermekte, bunların Allah'ın tek Rab olduğu, her şeyin O'na bağlı bulunduğu şeklindeki Allah'a imanın bir sonucu olduğu ve müminin bu

23 Gazâlî, *İbyau ulumid-din*, c. III, s. 221 Krş: el-Muhasibî, *Vesaya (Nesaih)*, v.11a vd.

24 Gazâlî, *İbyau ulumid-din*, c. III, s. 93 vd. Krş: el-Muhasibî, *Kitabu ahkami't-tevbe*, v.4 vd.

25 Gazâlî, *İbyau ulumid-din*, c. III, s. 229 vd. Krş: el-Muhasibî, *Vesaya*, v. 4b vd.

26 Gazâlî, *İbyau ulumid-din*, c. III, s. 334.

27 el-Muhasibî, *er-Riaye*, v. 124a vd.

28 Gazâlî, *İbyau ulumid-din*, c. IV, ss. 11-12 vd. Krş: el-Muhasibî, *er-Riaye*, v. 34b, 75b, vd.; *Kitabu ahkami't-tevbe*, v. 13a

nedenle tamamen O'na güvenip kendi iradesini tam bir tevekkülle (tevfiz) O'nun ilahi iradesine teslim etmesi gerektiği görüşünü beyan etmektedir. el-Muhasibî bu tevfinin sonuçları olan ruh ve beden selametinin elde edilmesini de tekrar etmektedir.²⁹

Umut (reca) ile ilgili Gazâlî, bunun bir "hâl" olduğunu, yani arayanların (talip/salîk) geçici bir durumu olduğunu ancak bu "hâl" in o yolda yürütenler için bir durak (makam) olursa bir erdeme dönüşeceğini söylemektedir. el-Muhasibî, yola yeni başlayanların günahlarının bağışlanacağına dair umuduyla, o yolda yol almış olan ve Rab'lerinin rızasına ulaşmak isteyenlerin recası arasında bir ayırım yapmaktadır.³⁰

Gazâlî'nin recanın tamamlayıcısı olan kudsî korku (havf) öğretisi de el-Muhasibî'ye çok benzemekte ve yine onun Allah'ın bu dünyada verdiği bela ve musibetlere karşı katlanma olarak gördüğü, onunla kullarını kemale erdirmek istediği ve en fazla sevdiklerine en büyüğünü verdiği Sabır öğretisi de aynı benzerliği göstermektedir.³¹ Aynı şekilde el-Muhasibî şunları yazmaktadır: "Sizin bu dünyadaki sevinciniz acıyla beraberdir, acıya sabırla tahammül gösterenler bir nur elde ederler ve bu yolla günahları bağışlanır."³²

Gazâlî'nin ibadet öğretisi de büyük selefine çok şey borçludur. Onun İhya'sının namaz bölümü şu ifadeyle başlar: "Allah yeryüzü krallarından farklıdır, çünkü O eşsiz azamet ve kibriyası ile kullarına O'nu aramayı, yakarışlarını O'na yapmayı ilham etmektedir. O kapısını herkese açma, perdeleri kaldırma ve kullarına teklifsiz girip O'nunla konuşma, görüşme izni vermede sınır tanımaz, aksine onlara bunu arzulama ve kendisine dua etmeyi ilham etme nezaketi gösterir. Kendileri de birer mahluktan başka bir şey olmayan diğer kralar ise ancak hediye ve rüşvet tekliflerinden sonra özel görüşmeye izin verirler."³³

Bu ifadeler el-Muhasibî'nin *Febmu's-salat*'ın da bulunan bir pasajla karşılaştırılabilir. Orada şöyle yazmaktadır: "Yeryüzü krallarını görüyoruz ki genellikle insanların huzurlarına girmelerine izin vermiyorlar. Ancak Meliki Mutlak, lütuf ve keremiyle zengin ve yoksul, günahkâr ve abid bütün kullarının O'nunla teklifsiz olarak görüşmelerine izin veriyor. Dahası izin vermekle kalmıyor daha da ötesine geçerek kullarına bunu yapmayı mecburi kılıp kalplerine de hareket ve iştîyak veriyor."³⁴

29 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. IV, ss. 211 vd, 224 vd. Krş: el-Muhasibî, *Mekasib ve'l-vera*, v. 32a, 32b; *Adabu'n-nüfus*, v. 59b, 60a; *Mesâil fî-Amal*, v. 135b vd.

30 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. IV, ss. 123, 124; Krş: el-Muhasibî, *er-Riaye*, v.124a vd. *Adabu'n-nüfus*, v. 67b; *Ba'd men Enabe İlellab*, v. 21b.

31 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. IV, ss. 55, 60 vd.

32 el-Muhasibî, *Vesaya (Nesâib)*, v. 11b, 12a.

33 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. I, s. 169.

34 el-Muhasibî, *Febmu's-salat*, v. 55b.

Gazâlî'nin ibadette tevazuun gereğine dair bölümü el-Muhasibî'nin Vesaya'sında yer alan aynı konuya dair öğretisiyle çok yakın bir bütünlük göstermektedir. Gazâlî, Allah'ın huzuruna duran kişiye saygı ve huşunun gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Diyor ki eğer bu yoksa namazın ne değeri vardır? İbadet (namaz) gizli bir yakarıştır (münacat) ihmalle beraber nasıl varolabilir? Daha sonra Hz. Peygamber'in sözlerini aktarıyor: "Allah bedeni ile beraber ruhu da hazır olmayan kişinin namazına itibar etmez."³⁵ Bunu el-Muhasibî'nin okuyucuları teşviki ile karşılaştıralım: "Allah'tan korkun ve bedeninizle beraber ruhunuzu da hazır edin ve Allah'ın huzurunda kölelerin efendileri önündeki huzuru gibi tevazu, huşu ve hürmet ile durun... Kardeşlerim, huzurunda durmadan önce O'nun kudretini düşünün ve hak ettiği hürmeti ona gösterin."³⁶ el-Muhasibî ilk dönem müslümanlarının gösterdikleri büyük saygıya dair örnekler vermekte ve bunlar Gazâlî tarafından da nakdedilmektedir. Mesela, Ali b. Hüseyin'in abdest alırken renginin nasıl değiştiği, bunun nedeni sorulunca da "Kimin huzuruna duracağımı anlamıyor musunuz?" demesi gibi.³⁷

Gazâlî bir çok paragrafı da namazda kalbin "huzur"una ayırmaktadır. Çünkü diyor, ibadetin gerçek ruhu ve manevi hayatı, tevazu ve iyi niyeti, kalbin hazır oluşunu ve ihlâsı içermektedir. Bunlar el-Muhasibî'nin 250 yıl önce yazarak dikkat çektiği ve başta vurguladığı şeylerdir.

Kalbin bu "huzur"u, O'na yönelme ve O'nunla ilgilenme hariç her şeyden âzâde olması anlamına gelmektedir. "Kalbin hazırdır", Gazâlî yazıyor "sana fayda ve zarar verme gücü olmayan ancak (bu dünyada) büyük kabul edilen birinin huzuruna girdiğinde kalbin hazırken gizli yakarıшта bulunduğun meliklerin Melikinın sana gelecek bütün iyilik ve kötülüğün kontrolüne kadir olanın huzurunda hazır olmalı değil midir?"³⁸ Aynı şekilde el-Muhasibî, "senin gibi mahluk olanlara saygı gösterir ve sessizce dinlersin. Kuvvet ve kudret sahibi Allah daha çok saygıya layık değil mi? Niçin O'nun yarattıklarına gösterdiğin saygıdan daha fazlasını Kadir olan Allah'a göstermiyorsun?"³⁹

"Kalbin huzuru", Gazâlî diyor, "dikkatin yoğunlaşması ile elde edilir, zira kalbin dikkat ettiği şeyi izler, yalnızca ilginin yoğunlaştığı şeye hazır olur, bu huzurun varlığı veya yokluğu namaz kılmakta olan kişiye bağlıdır."⁴⁰ Aynı şekilde el-Muhasibî, şöyle yazmaktadır: "Kardeşlerim, namazda kendinizi kalbinizin huzurunu temine zorlayın, ve bedenleri namazda olduğu hâlde gönülleri dünyanın beyhude şeylerine yönelmiş kişiler gibi kendinizi kandırmayın."⁴¹

35 Gazâlî, *İhyau ulumid-dîn*, c. I, ss. 134, 142 vd.

36 el-Muhasibî, *Vesaya (Nesaib)*, v. 17b, 18a.

37 Gazâlî, *İhyau ulumid-dîn*, c. I, ss. 135, 146; Krş: el-Muhasibî, *Vesaya (Nesaib)*, v. 19a.

38 Gazâlî, *İhyau ulumid-dîn*, c. I, ss. 142, 145.

39 el-Muhasibî, *Vesaya (Nesaib)*, v. 17b.

40 Gazâlî, *İhyau ulumid-dîn*, c. I, s. 145.

41 el-Muhasibî, *Vesaya*, v. 18; Krş: *er-Riaye*, v. 15a.

Gazâlî, Allah'a ibadet ederken salim bir niyet, ihlâs ve sıdkın önemini vurgulamakta ve bu bağlamda el-Muhasibî'nin adını zikretmektedir.⁴² Niyet, irade ve kasdın aynı anlama gelen farklı ifadeler olduğuna dikkat çekmekte ve niyetin kasdı nasıl temsil ettiğini; kasdın Allah rızası veya bu dünyaya yönelik bir amaç için eylemi gerçekleştirdiğini göstermektedir. Aynı şekilde el-Muhasibî de niyetin fiilin temel bir unsuru olduğu gerçeğini vurgulamakta ve onu "Kulun bir eylemi belirli bir yolla yapma kasdıdır ve sonunda bu eylemi yapmayı isterse bu istek ya yüce Allah'a yahut O'ndan başka her hangi birine yönelik niyet olur."⁴³ diye açıklamaktadır.

Gazâlî, kuramları selefinden daha gelişmiş olmasına rağmen, tasavvufi öğretisinin ana fikirlerinde de el-Muhasibî'yi izlemektedir. Marifet, aşk ve yoldaşlık doktrininin açıklarken el-Muhasibî'nin Aşk'a dair risalesine sahipti, tıpkı Ebu Nuaym'ın (ö. 430/1038) *Hilyetu'l-evliya's*ına sahip oluşumuz gibi. el-Muhasibî gibi Gazâlî, sufi marifetin manevi bir nur olduğunu, Allah'ın kulunun kalbine hakim olarak onu marifet nuruyla aydınlattığı bir bağış olduğunu, Allah bu şekilde kalbi kontrol edince rahmetini ona ihsan ettiğini ve nurun kalpte parlamaya başladığında melekut aleminin sırrının ona aktığını... ve İlahi Hikmetin gizli manasının ilham edildiğini... söylemektedir. Peygamberlere ve velilerin kalplerine sır bildirilince nur ışık saçar, zira onlar gönüllerini bütün masivadan kurtarmış ve yalnızca Allah'la meşgul olmuşlardır ve "Biri Allah'ın olursa, Allah da onun olur." Devamla şöyle yazmaktadır: " Ariflerin amacı yalnızca bu bilgiyi elde edip ona sahip olmaktır, çünkü bu, ruhların sırdan aldığı bir tesellidir ve bu elde edildiğinde mükemmel bilgi edinme sayesinde... elde edilebilecek başka bütün şeylerin ötesinde... bütün gerginlikleri ve bedensel arzuları yıkarak kalbin, O'nun inayet ve lütfu ile dolmasını sağlar... Allah'ı bilen bütün zevklerin (hissi arzular hariç) bu zevk içine dahil olduğunu bilir."⁴⁴ el-Muhasibî, şöyle yazmıştır: " Naim derecesi marifete ulaşmaktır ki; kalbin Allah'a ve gayb alemine yaklaşmasıdır."⁴⁵ devamla şöyle demektedir, arif sahip olduğu nuru'l-besair ile nesnelere manevi anlamlarını kavrar ve Hakikate ulaştığını bilir.⁴⁶ Arifler İlahi Birliğin kavramının değerini keşfeder ve küllün O olduğunu, küllün O'nun olduğunu anlar, yalnızca insan bilgisinin alanı ve sınırlarının ötesine geçerler, Allah onlara rehberlik eder, teveccüh ve sevgisini verir, onlar O'nu O da onları bilmiş olur. Peygamberler ve veliler, O'nun bu marifet hediyesi ile vasıflanırlar ve artık bedensel arzu ve taleplerle ilgilenmez, Allah hariç her şeyi unuturlar. Bedensel arzular artık onlara hakim olamaz, onlar işlerini doğrudan bir tek hedefe yöneltir, gerçek ilgilerinin ne olduğunu bilirler.⁴⁷

42 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. IV, s. 326.

43 el-Muhasibî, *er-Riaye*, v. 66a.

44 Gazâlî, *İhyau ulumid-din*, c. III, ss. 16-17; c. IV, s. 267.

45 el-Muhasibî, *el-Mekasib ve'l-vera*, v. 35b.

46 el-Muhasibî, *Kitabu'l-müsterşid*, v.4.

47 Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-evliya*, v. 202, 240a vd. (Leyden Or. 311a); *Mubasebatu'n-nüfûs*, v. 3.

Gazâlî'ye göre arif, el-Muhasibî'ye göre de olduğu gibi, Allah aşığı olarak kimlik kazanmıştır ve sevilenle ünsiyet aşığının alametidir. Gazâlî der ki, sevilenle ünsiyet, varlıklardan ayrılma anlamına gelmektedir. Konuyla ilgili olarak İbrahim Edhem'in bir sözünü aktarmakta ve burada el-Muhasibî'nin kullandığı bir çok söz ve paragrafını izlemekte, ondan aralarında Rabi'atü'l-Adeviyye ve Hz. Davud'un sözleri ile Abdulvahid b. Zeyd'in Hıristiyan bir rahiple konuşmasının da bulunduğu önemli bir bölümü almaktadır. el-Muhasibî'nin ünsiyet tanımını kendine aitmiş gibi vermekte ve onun "huzur" ve "gaybet"e dair öğretisini de aynen tekrar etmektedir.⁴⁸

Gazâlî, Allah'ın arzusunun kabulü demek olan Rıza öğretisinde de el-Muhasibî'yi izlemekte, Allah'tan gelen keder ve acının O'nun sevgisinin bir işareti olduğunu ifade etmektedir: Ona sabırla tahammül gösterenler O'nun teveccühüne mazhar olacaklar, ve onu memnuniyetle karşılayanlar O'nun seçkin dostları olacaklardır, çünkü sevgi sevilenin arzusundan hoşnut olma sonucunu doğurur.⁴⁹

Onun tasavvuf öğretisinde "birlik" Allah'a giden yolda salikin nihai amacıdır, Gazâlî, el-Muhasibî'nin kullandığı Allah'ın Ruhü giren kimselerin ruhani olduklarına dair Hz. Davud rivayetini aynen kullanmakta,⁵⁰ bunlar yasıl olanlardır ki, gözlerini "Allah kendisinden başka her şeye kapatmış, kulaklarını kendininkinden başka her söze ukamıştır. Bunlar Allah'ın kendi velileri olarak adlandırdığı kimselerdir, O'nun yalnızca O'nun."⁵¹

Bütün bu örnekler, bunlara başkaları da eklenebilir, onun zühd ve dindarlığının ana istikameti, tasavvuf öğretisi ve dini yaşantısının kurallarına dair kullandığı bir çok fikir ve misalle, Gazâlî'nin büyük selefine minnet ve şükran borçlu olduğunu açıkça göstermektedir.

el-Muhasibî'den iki buçuk asır sonra yaşayan Gazâlî, büyük bir kaynak birikimini kullanabilmiştir. Seyahatlerinin genişliği ile el-Muhasibî'nin hayatı arasında bir paralellik olmasa da kendi seçkin dehası ona selefının eserlerinde önerdiği düşünce hatlarını geliştirme ve genişletme imkânı vermiştir, ancak Gazâlî'nin tamamlamayı meslek edindiği büyük bir sistem olan Sünni İslam Tasavvufu'nun temelleri, hiç kuşkusuz zaten atılmış ve gerçekten kurulmuştu.^{52 *}

48 Gazâlî, *İhyau uhümid-din*, c. IV, s. 291; Krş: Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-evliya*, v. 240b vd.; el-Muhasibî, *er-Riayæ*, v. 7a.

49 Gazâlî, *İhyau uhümid-din*, c. IV, s. 297 vd.; Krş: Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-evliya*, v. 235a vd.

50 Gazâlî, *İhyau uhümid-din*, c. IV, s. 295.

51 Gazâlî, *İhyau uhümid-din*, c. II, s. 236; Krş: Ebu Nuaym, *Hilyetu'l-evliya*, v. 233b.

52 el-Muhasibî'nin hayatı ve öğretisine dair ayrıntılı bir çalışma için bkz: Margaret Smith, *Early Mystic*.

*Elinizdeki metin, Margaret Smith'in, *Journal of the Royal Asiatic Society*'de (1936, pp. 65-78) yayınlanan "The Forerunner of al-Ghazali" isimli makalesinin çevirisidir.